

نظام تولید از دیدگاه آیت الله جوادی آملی^۱

چکیده: قرآن کریم تفاوت استعدادها را زمینه‌ی آزمون و وسیله‌ی توزیع عادلانه‌ی کارهای اجتماعی و تسخیر متقابل افراد جامعه می‌داند این رو برخورداری برخی از اشخاص از موهب الهی فقط برای آزمون آنهاست، نه تکریم و اجدان و تحریر فاقدان است. از این رو مال مایه قوام وحیات بخش جامعه است، نباید آن را در اختیار سفیهان قرارداد و از دیدگاه اسلام انسانی که مال را از راه رشوی یا ربا و بدون تولید صحیح و کسب حلال، به دست می‌آورد و نیز کسی که مال را از راه صحیح فراهم می‌کند ولی در مصرف اسراف و اتراف دارد، هر دو سفیه هستند. و نباید مال را در اختیار گروه خاصی قرارداد زیرا اگر ثروت جامعه در گروه گروه معین قرار گیرد، دیگران قدرت قیام نخواهند داشت.

کسب عزّت و زیاد شدن عقل، فضیلت و محبویّت کاردر نزد خدا، رفع نیاز بشر از عواملی است که موجب شده اسلام سفارش به تولید کند و هدف از تولید حفظ عزّت و بی نیازی از فرومایگان، گسترش رفاه معقول و عزتمندانه برای خانواده، تکریم خویشاوندان و همسایگان، اتفاق در راه خدا و رفع نیازهای فردی و اجتماعی است. و حرفه‌های مورد تأیید اسلام کشاورزی، دامداری، تجارت، صنعت است. در اسلام کسب حلال واجب شده و از حرام آن باید پرهیز کرد.

کلید واژه: نظام تولید، جوادی آملی.

مقدمه:

روح توحیدی با رفاه طلبی، اخلاق دینی با خوش گذرانی، قناعت پیشگی با زیاده خواهی و تعبد و طاعت الهی با غفلت و طغیانگری هیچ هماهنگی و سازشی ندارند.

---

^۱. سهیلا مرادی، سطح ۳ حوزه رشته فقه و اصول، مجتمع الزهراء، شماره تماس ۰۹۳۷۰۳۲۶۵۲۱، آدرس ایمیل، morad1366@chmail.ir

از این رو تعالیم آسمانی اسلام تأکید دارد که مسلمانان روح توحیدی خود را حفظ کنند و به سمت طغوا کشیده نشوند، زیرا آتش طغیان، روح ایمان را می سوزاند . هرگاه زیاده طلبی در جامعه رایج گردد و فضای آن در این باره جهت دهی شود، تمہیدات سقوط جامعه فراهم می شود و خداوند عذابش را برآن قوم نازل می کند : «وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ كَافِرُونَ» (سبأ، ۳۴) کفر به دستورهای پیامبران الهی نتیجه زیاده خواهی و طغیانگری جامعه است و اثر کفر مردم، فساد و انحراف جامعه است که در نهایت به هلاکت آنان پایان می پذیرد. «وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمْرَنَا مُتْرَفَيهَا فَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَرْنَاهَا تَدْمِيرًا» (اسراء، ۱۶) هرگاه بخواهیم «(مردم) شهری را به هلاکت رسانیم افراد متصرف و خوشگذران را در ضمن دستور به طاعت از نعمت‌ها بر خوردار می نماییم و آنها به جای اطاعت تمرد و فسق می کنند و در نتیجه آن شهر سزاوار عذاب می گردد . آن گاه یکسره آن را زیرو رو می گردانیم . (جوادی آملی ۱۳۸۷، ص ۳۹۱)

نظم در جهان هستی اقتضا می کند که هر پدیده ای در مسیر طبیعی خود به هدف برسد و یامد کوچک ترین بی نظمی اختلال در رسیدن به هدف خواهد بود. اسراف و تبذیر خروج از حد طبیعی است و گرفتاران آن ، از مسیر تکامل و پیشرفت بازمانده و به هلاکت و سقوط نزدیک می شوند ، از این رو اسراف و تبذیر هر دو از معاصی کبیره واژ مظاهر فساد به شمار می آیند. و خداوند تهدید می کند که قوم اسرافکار را به هلاکت می افکند : «ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ» (انبیاء، ۹) چون تبذیر شیطنت است و مبدران برادران شیطان اند : «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيَاطِينَ لِرَبِّهِ كَفُورًا» (اسراء، ۲۷) و کفر به پروردگار بازدهی ای جز سقوط ندارد. (جوادی آملی ۱۳۸۷، ص ۳۹۰-۳۹۱)

از آنجا که در نظام اقتصادی اگر سرمایه داران اموال خود را در تولید به کار نگیرند و یا در صدد اسراف و تبذیر کردن اموال خود باشند به گونه ای که مسایل شرعی و اخلاقی را در تولیدات رعایت نکنند زمینه سقوط جامعه فراهم می شود برآن شدیم که به بررسی نظام تولید از دیدگاه جوادی آملی (دام ظله العالی) بپردازیم .

دیدگاه قرآن نسبت به انتفاع از نعمت ها

ادب معاشرت حقوقی در جامعه‌ی انسانی از نظر قرآن کریم بر اساس قسط متساوی و عدل متقابل است. در عین امر به داد، از تحمل بیداد نهی می‌کند، و در متن نهی از ظلم، نهی از ستم‌پذیری مطرح است.

قرآن کریم تأکید دارد که بدون تجهیز کامل و آمادگی نهایی، اجرای عدل شدنی نیست، از این رو برای تحقق دستورهای قسط و عدل، قایم بودن افراد متعهد بس نیست، بلکه باید قوام باشد، «**يَا أَئِيْهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُوْنُوا فَوَّا مِنْ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ**» (مائده، آیه ۸) و «**يَا أَئِيْهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُوْنُوا فَوَّا مِنْ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ**» (نساء، ۱۳۵).

برخی دیگر از آیات که در قبال امر به عدل از ظلم نهی می‌کند، ستم‌پذیری را مانند ستمگری مذموم می‌شمارد «**لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ**» (بقره، ۲۷۹) (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ص ۱۴۲)

قرآن کریم تفاوت استعدادها را زمینه‌ی آزمون و وسیله‌ی توزیع عادلانه‌ی کارهای اجتماعی و تسخیر متقابل افراد جامعه می‌داند. و هر گونه تحریر و هتك حیثیت یا بهره‌وری رایگان و انتفاع یک جانبه را ناروا می‌شمارد، «**وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضِ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَعَفُورٌ رَّحِيمٌ**» (انعام، ۱۶۵) «**أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ نَحْنُ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضِ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا وَرَحْمَةً رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمِعُونَ**» (زخرف، ۳۲) پس برخورداری برخی از اشخاص از مواهب الهی فقط برای آزمون آنهاست، نه تکریم و اجدان و تحریر فاقدان، و هدف، تقسیم عادلانه و وظیفه اجتماعی است و آیه‌ی «**يَا أَئِيْهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّنْ نِسَاءِ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ**» (حجرات، ۱۱)

مانع هر گونه تحریر و فخر فروشی ناروا شده، حفظ احترام متقابل را بر همگان لازم می‌داند تا در پرتو تأمین کرامت همه‌ی افراد متدين و متعهد، زمینه‌ی پیدایش مدینه‌ی فاضله فراهم گردد. حسن معاشرت هر شهروند در مدینه فاضله برابر مستولیت اوست، از این رو وظیفه‌ی مسئولان جامعه در این باره بیش از دیگران است، چنانکه به موسی کلیم و هارون (علیهمما السلام) دستور رسید که با

گفتار نرم تبلیغ دین را بیاغازید «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيْنَا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى» (طه، ٤٤) گرچه سرانجام، فرعون با سوءاختیار خود به کام دریا فرو رفت و پیروان متعصب او نیز غرق شدند، «فَغَشِيَّهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَّهُمْ» (طه، ٧٨) همچنین به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمان مهربانی و تواضع در برخورد و نرمش در رفتار داده شده «وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (شعراء، ٢١٥) دستور مشورت که ضمن تکریم آرای دیگران، وسیله‌ی خوبی برای وحدت جامعه و جذب نیروهای کارآمد و ایجاد هماهنگی میان صاحب‌نظران و پختگی تصمیم نهایی است، در جهت رسیدن به همین اهداف است، چنان‌که سیره‌ی حضرت ختمی رسالت (صلی الله علیه و آله) بنابر توصیه خدای سبحان، فروتنی و مهربانی بود. «فَبِمَا رَحْمَةِ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظَّا غَلِيلَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل عمران، آیه ١٥٩) گرچه موضع‌گیری قاطعانه‌ی آن حضرت در برابر طاغیان و اعلام انجاز آن رهبر الهی از تبهکاران، سنت فراموش نشدنی اسلام است. «فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ» (شعراء، آیه ٢١٦) از رسالت‌های اساسی قرآن در بهبود بخشی به ادب معاشرت، بنيان‌گذاری جامعه‌ی برین و متمدن راستین، و دستور حسن ظن به چنین اجتماعی است، در جامعه‌ی تباہ، وظیفه‌ی همگانی خوش‌گمانی نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ۱، صص ۱۴۴ و ۱۴۳).

با عنایت به دیدگاه آیت الله جوادی آملی براینکه برخورداری اشخاص از مواهب الهی فقط برای آزمون آنهاست، نه تکریم و اجدان و تحیر فاقدان، و هدف، تقسیم عادلانه وظیفه اجتماعی است بر آن شدیم که ویژگی نظام تولید را از دیدگاه ایشان بررسی نماییم

جريان داشتن اموال در میان مردم

قرآن عظمت اقتصاد و تأثیر مال را در جامعه مشخص کرده و مال را به منزله‌ی ستون فقرات جامعه‌ی انسانی و سبب قیام مردم می‌داند و فرد یا گروهی که فاقد مال هستند، از آن جهت فقیرند که ستون فقرات اقتصادی آنها شکسته و توان قیام را از دست داده اند؛ زیرا فقیر به معنای مهره کمر شکسته و قدرت ایستادن و ایستادگی را از دست داده است و چون مال به منزله‌ی خون در عروق جامعه و ستون فقرات ملت محسوب می‌گردد، باید آن رادر اختیار سفیه و بی خرد قرارداد که مبادا در آن

مسرافانه یا مترفانه تصرف کند و عامل قیام امت را به هدر دهد، بیان قرآن مجید در باره سه مطلب آخر چنین است: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءِ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَاماً وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا» «اموالی که خدا قوام زندگانی شما را به آن مقرر داشته سفیهان را به تصرف مدهید» (نساء، آیه ۵) از این رو این آیه مال را به عموم جامعه نسبت می دهد از قرار دادن در اختیار سفیه مانند کودک یا نابالغ بی خرد نهی فرموده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۴۹).

برخی با داشتن اموال و سرمایه از عقل کافی ورشد فکری برخوردار نیستند. همین آیه ۵ نساء سفارش می کند که اموال را به دست آنان ندهید، بلکه فرد بالغ و عاقلی سریرستی اموالشان را بر عهده گیرد.

سفاهت، سبک مغزی و خفت عقل را گویند که در ابعاد مختلف ظهور و بروز می یابد، بنابراین نمی توان آن رادر امور اقتصادی محدود کرد، پس واژه سفیه، معنای عامی دارد، چنانکه از امام صادق (علیه السلام) درباره سفیه سؤال شد و حضرت فرمود: مَنْ لَا تَنْقَبْ بِهِ (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۹، ص ۳۹۶) سفیه کسی است که مورد اعتماد نباشد، پس اموال عمومی در جامعه اسلامی نباید در دست افراد غیر معتمد قرار گیرد.

غرض آنکه هر کس واجد دو عنصر محوری تخصص علمی و تعهد دینی نیست، نباید مسئولیت کارهای کلیدی جامعه را پذیرد، چنانکه دیگران نیز نباید کار مهمی به او واگذارند. (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۲۳۴-۲۳۳)،

معیار عقل و سفاهت، اطاعت از خداوند و تخلّف از فرمان خداست؛ مطیع فرمان خدا، نیکو سرشت و عاقل است و مخالف فرمان خدا، سفیه است. قرآن از یک سو می فرماید: مال را به دست سفیهان ندهید و از سوی دیگر، معیار سفاهت افراد در این آیه مشخص کرد: «وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مَلَكَةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ» «هیچ کس از آئین پاک ابراهیم روی نگرداند به جز ناکس و مردم بی خرد» (بقره، ۱۳۰)

تبه کاران و اهل اسراف و اتراف همگی سفیه هستند.

دیدگاه اسلام درباره کسب

الف : واجب بودن کسب حلال

اشتغال وکسب از عوامل مادی تولید ثروت است و در اسلام کسب حلال واجب شده واز حرام آن باید پرهیز کرد. (همان، ص ۵۸۱)

رسول خدا (صلی الله علیه وآلہ) می فرماید : کسب حلال بر هر مرد وزن مسلمانی واجب است ، (شعیری ، ۱۳۶۳ ، ص ۱۳۹) و همچنین می فرماید : عبادت ده جز دارد که نه جز آن در کسب حلال است (همان ، ص ۱۳۹) و نیز می فرماید : کسی که در راه کسب روزی حلال برای خانواده اش بکوشد مانند مجاهد در راه خداست (قمی ، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۶۸)

امام صادق (سلام الله علیه) می فرماید : می خواهم خدا مرا در حالی ببیند که روزم را در بی کسب حلال به سر می برم . آیا نشنیده ای سخن خدا را که فرموده است: هرگاه نماز به فرجام خود رسید در زمین پراکنده شوید واز فضل و احسان خدا بجویید «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَاتَّشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» (جمعه، آیه ۱۰) (ابن فهد الحلی ، ۱۴۰۷، ص ۹۱)

رسول خدا (صلی الله علیه وآلہ) می فرماید: خردمند رانشاید که جز به سه کار اشتغال ورزد : اصلاح امور معاش یا گام برداشتن برای آخرت یا لذت بردن از کارهای که حرام نیست. (حرانی ۱۴۰۴ق، ص ۱)

ب: پاک ترین کسب ها

رسول خدا (صلی الله علیه وآلہ) می فرماید: بهترین کسب ها، کسب دست کارگر است؛ اگر درست و خیرخواهانه باشد (سیوطی ، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۶۲۱)؛ نیز می فرماید : پاکیزه ترین مالی که انسان صرف می کند، آن است که از دسترنج خودش باشد. (طبرسی ، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص ۹) و نیز می فرماید : بهترین در آمدها سود حاصل از معاملة نیکو و پاک است. (سیوطی ، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۱۷۰)

ج: درآمدهای حرام

رسول خدا (صلی الله علیه وآلہ) می فرماید : هولناک ترین رخدادی که پس از خودم درباره

امتم از آن می هراسم در آمدهای حرام ورباخواری است. (کلینی، ۱۳۶۵، ج۵، ص۱۲۴)

همچنین می فرماید : بدترین کسب،رباخواری است. (کلینی ،۱۳۶۵، ج۸، ص۸۲)

امیر مؤمنان (سلام الله عليه) می فرماید : در آمدهایی که از راه مردار فروشی، سگ فروشی ،

روسپیگیری ، رشوه گیری در داوری غبیگویی [کهانت ورماتی] به دست می آیند ، حرام اند.

(قمی، ۱۳۶۷، ش1، ج1، ص۱۷۰)

امام صادق(علیه السلام) می فرماید: زن آوازه خوان وکسی که از درآمد آن بهره ببرد ملعون

اند. (کلینی، ۱۳۶۵، ج۵، ص۱۲۰)

امام صادق (سلام الله عليه) می فرماید : صنعتی که تنها برای حرام کاربرد دارد و رهاویدش

تباهی محض است و هیچ صلاحی (فایده ای) در آن نیست خدا آن را حرام کرده است]

مانند : ابزار سخت افزاری و نرم افزاری لهو و لعب ، بت سازی ، تولید نوشابه های حرام و هر

چیزی که موجب تباہی محض افراد و جامعه است [

پس آموختن و آموزش دادن آن، عمل به آن، گرفتن مزد برای آن و هرگونه اقدامی برای آن

، همه اش حرام است، مگر اینکه صنعتی باشد که گاهی در جهت منفعت حلال به کار می رود

واز آن جهت که در آن صلاحی وجود دارد یاد گرفتنش و عمل به آن حلال است ؛ ولی برای

کسی که آن را درجهت حرام وغیر حق به کار گیرد حرام است. (حرانی، ۱۴۰۴ ق، صص ۳۳۶-۳۳۵)

د: درآمدهای ناپسند

امام صادق (سلام الله عليه) می فرماید : خرید مال که از راه دزدی یا خیانت به دست

آمده ، چنانکه معلوم باشد جایز نیست. (کلینی، ۱۳۶۵، ج۵، ص۲۲۸)

امام کاظم (سلام الله عليه) می فرماید : مردی نزد پیامبر (صلی الله عليه وآلہ) آمد و عرض کرد : ای رسول خدا ! این پسرم را نوشتن آموختم . اکنون او را به چه کاری بگمارم ؟ فرمود : او را به کفن فروشی ، زرگری ، قصابی ، گندم فروشی و برده فروشی مگمار . (قمی ، ۱۴۱۳ق ، ج ۳، ص ۱۵۸)

نکته : ظاهراً دلیل نهی از این شغل ها آن است که فروشنده‌گان این کالاها منتظر گران شدن آن ها و دریافت سود بیشتر ند . در حالی که برخی از این کالاها غذای روزانه مردم است و بعضی از آن ها نیز بر اثر ظریف و دقیق بودن یا مایه تحمل ناروا شدن ، رعایت آداب شرعی خرید و فروش آنها دشوار خواهد بود . البته نهی در این گونه موارد تنزيهی و مفید کراحت است نه تحریمی . (آیت الله جوادی آملی ، ۱۳۹۲، ص ۵۹۳)

نتیجه :

از دیدگاه قرآن کریم برخورداری اشخاص از مواهب الهی فقط برای آزمون آنهاست ، نه تکریم واجدان و تحقیر فاقدان ، و حفظ احترام متقابل بر همگان لازم است تا در پرتو تأمین کرامت همهی افراد متدين و متعهد ، زمینه‌ی پیدایش مدینه‌ی فاضله فراهم گردد . در اسلام کسب حلال واجب شده و از حرام آن باید پرهیز کرد . از این رو توسعه اقتصادی به معنای افزایش سرمایه ، براساس خودمحوری و تکاشر ، مذموم و راه شیطان است ، اما توسعه اقتصادی و داشتن کارخانجات و مزرعه و امکانات مادی به منظور رفع نیازمندان ، محبوب و مطلوب دین است آنچه در نظام دین سالاری معتبر است ، آن است که همگان راه برای درآمد کافی و مشروع داشته باشد ، گرچه در اثر اختلاف استعدادها درآمدها مساوی نیست ، ولی عادلانه خواهد بود و اسراف یا اتراف در صرف و حبس و اکتساز و احتکار و ... ، به دلیل زیانبار بودن آن حرام است . مشاغل مورد تأیید اسلام کشاورزی ، دامداری ، تجارت و صنعت است .

وهدف از تولید حفظ عزّت و بی نیازی از فرمایگان ، گسترش رفاه معقول و عزمندانه برای خانواده ، تکریم خویشاوندان و همسایگان ، انفاق در راه خدا ورفع نیازهای فردی و اجتماعی است.

فهرست منابع

۱. جوادی آملی، عبد الله ، (۱۳۷۸)، بیان مخصوص امام خمینی(ره) (چاپ دوم)، قم: مرکز نشر اسراء
۲. ....، (۱۳۸۰)، انتظار بشر از دین (چاپ اول)، قم: مرکز نشر اسراء.
۳. ....، (۱۳۸۲)، تفسیر موضوعی قرآن کریم هدایت در قرآن (چاپ اول)، قم: مرکز نشر اسراء.
۴. ....، (۱۳۸۸)، اسلام و محیط زیست(چاپ چهارم)، قم: مرکز نشر اسراء.
۵. ....، (۱۳۹۲)، مفاتیح الحياة (صد و هشتم)، قم: مرکز نشر اسراء.
۶. ....، (۱۳۸۷)، تفسیر موضوعی قرآن کریم جامعه در قرآن (چاپ اول)، قم: مرکز نشر اسراء.
۷. ....، (۱۳۸۸)، اسلام و محیط زیست(چاپ چهارم)، قم: مرکز نشر اسراء.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ه . ق)، وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه(چاپ دوم)، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث .
۹. الحلی ، احمد بن محمد ابن فهد ، (۱۴۰۷ق)، عدّة الداعی ونجاح الساعی (چاپ اول)، تصحیح احمد موحدی قمی ، قم: دارالكتاب الاسلامی
۱۰. حرّانی ، حسن بن علی ابن شعبه (۱۴۰۴ق)، تحف العقول عن آل الرسول (چاپ دوم)، تصحیح علی اکبر غفاری ، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی

١١. سیوطی ، عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین ، (١٤٠١ق)،الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر (چاپ یکم)،بیروت: دارالکفر
١٢. شعیری ، محمد بن محمد بن حیدر ، (١٣٦٣)، جامع الاخبار (چاپ دوم) ،قم : شریف رضی.
١٣. طبرسی،میرزا حسین ، (١٤٠٨ق)،مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (چاپ یکم) ، قم: مؤسسه آل البيت.
١٤. طبرسی ، احمد بن علی بن ابی طالب (١٤٠٣ ق)،الاحتجاج علی اهل اللجاج (چاپ یکم)،تحقيق سید محمد باقر موسوی الخرسان ،مشهد: نشر مرتضی.
١٥. طوسی ، محمد بن الحسن ،(١٣٦٥ق)،تهذیب الاحکام(چاپ چهارم) ، تحقیق سید حسن موسوی خرسان ،تهران: دارالکتب الاسلامیه .
١٦. قمی ، محمد بن علی بن بابویه(١٤١٣ق)معروف به شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه (چاپ سوم) ، تصحیح علی اکبر غفاری ، قم : مؤسسه انتشارات اسلامی .
١٧. ....، (بی تا)،علل الشرایع (بی چا) ، قم: مکتبة الداوری .
١٨. ....، (١٤٠٣)،خصال (چاپ دوم) ، تصحیح : علی اکبر غفاری،قم: انتشارات جامعه مدرسین.
١٩. قمی ، علی بن ابراهیم بن هاشم (١٣٦٧ش)،تفسیر القمی(چاپ چهارم) ، تحقیق : السید طیب الموسوی الجزائری ، قم: دارالکتاب .
٢٠. کلینی ، محمد بن یعقوب الرازی (١٣٦٥)،الکافی(چاپ چهارم)،تهران: دارالکتب الاسلامیه .
٢١. مجلسی ، محمد(١٤٠٤ق)،بحار الانوار الجامعۃ لدرر اخبار الثمۃ الاطھار ،بیروت: مؤسسه الوفاء